

Pleds rumantschs

Duas publicaziuns davart lur derivanza

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Il 2012 è cumparidas duas remargablas ovas lexicologicas davart il rumantsch: In «lexicon comparativ» da 1363 pp. (1) ed in manual da 334 pp. davart il vocabulari da differentas domenas (2).** Tgi che dovra il lexicon d'Alexi Decurtins chatta tar mintga chavazzin sursilvan autras furmas neolatinas da la medema derivanza, sco er infurmaziuns relativadas ed ina u pliras translaziuns tudestgas. Tgi che dovra il manual da Ricarda Liver chatta t. a. «ina part istorica (...) che sa fatschenta cun la stratificaziun cronologica dal vocabulari: Elements preromans, destin d'ina latinitad speziala, consequenzas da contacts linguistics da plis tschientaners (...). In aspect impurtant da l'istorgia dal rumantsch è l'observaziun che tscherts tscheps da pleds che valan sco characteristics dal rumantsch eran antruras bier pli derasads en las regiuns limitrofas lumbardas alpinas» (p. 10). I suonda ina resumaziun parziala dal chapitel da Ricarda Liver davart pleds rumantschs da derivanza preromana: «I na dat uschè biers, ma i fan part da domenas da l'existenza colliads cun il mund da las Alps (...). I na smirveglia perquai betg da chattar pleds correspundents francoprovenzals [‘arpitans’], lumbards alpini e ladins dolomitans, per part schizunt furlans» (p. 51).

Nums botanics preromans

L'autura examinescha l'emprim diesch substantiv colliads cun il mund botanic. Il tip da pled «culaischen» sa referescha a la planta «Sorbus aucuparia» en bunamain l'entira Rumantschia. Decurtins (p. 240, chavazzin «culeischen») numna variantas sumegliantias en Valragn, Partenz e Sim-

mental/BE. Mo la Val Müstair di «‘malfo’ sco er en Val Bergiaglia e sporadisch per Clavenna. Pli derasà, encunter l'ost enfin il Friul, è il num ‘laussa’ da ‘Prunus padus’. Variantas datti per rumantsch, lombard alpin, ladin dolomitan, furlan ed insaquants dialects francoprovenzals» (Liver, p. 51). Decurtins (p. 593, chavazzin «laussa») numna furmas da quest tschep a Sursaisa, en la vallada dal Rain enturn Cuira ed en ils chantuns GL e SG. Interessant è il cas da «Larix decidua»: «Il num dal laresch deriva d'in linguatg alpin preroman. Il tip datti per rumantsch, lombard alpin, ladin dolomitan e furlan; el exista er en insaquants dialects francoprovenzals» (Liver, pp. 51–52). «Er il num dal sember (Pinus cembra) deriva d'in linguatg preroman (...) ed exista da la Rumantschia tras la Vuclina enfin a las regiuns da Bergam, Brescha e Trent. En quest connex duain ins menziunar il num dal dasch ed il collectiv ‘dascha’ (...) derasads er en dialects francoprovenzals da Romania, en rumantsch ed en ils dialects trentins, fin al ladin dolomitan ed al furlan» (Liver, p. 52; v. Decurtins, p. 284). Er il num rumantsch da la frosla è preroman: «El exista plinavant en la Val Bergiaglia, a Puschlav, en Vuclina, en il Grischun aleman, en il Tirol [austriac] ed en il Vnuost» (Liver, p. 52). Decurtins (p. 443, chavazzin «frosla») al releva si Mut, en il Scanvetg ed il chantun Tessin. Il fritg da la chaglia «Rubus idaeus» ha num per rumantsch grischun «ampuauna»; quest substantiv, sco «omgia» (surmiran), «omtga» (sutsilvan) e «puauna» (sursilvan), deriva da la furma putera e valladra «ampa» ch'ins «chatta er a Trin ed en Partenz; (...) ses descendents vivan en dialects talians e francoprovenzals sco era per part en las Dolomitas» (Liver, pp. 52–53; v. Decurtins, p. 873, chavazzin «puauna»). Preroman è er

il num dal zerclim «darsvenna cumina» (Heracleum sphondylium) (3). Decurtins (p. 284, chavazzin «darvena») dat furmas per l'Engiadina, Surmeir, Sutselva, Puschlav, Bergiaglia e Vuclina (Grosio). Sco davos num botanic preroman menziuna Liver il dumiech, «en la Surselva, il Grischun central, il Puschlav e la Vuclina» (p. 53; v. Decurtins, p. 335).

Furmas dal terren e da la cuntrada

Er areguard furmas da terren e cuntrada numna Liver diesch pleds rumantschs preromans (p. 57). «‘Crap’ (...) e ‘grip’ èn derasads en l'intschess alpin, perfin lunsch davent da la Rumantschia: ‘Crap’ dal Piemont enfin al Friul, (...) ‘grip’ er en il rest da l'Italia» (p. 57; v. Decurtins, pp. 226 e 496, chavazzin «grip»). Era «piz», sias variantas ed il collectiv «pizza» «èn derasads dal Gottard enfin al Golf da Triest, plinavant en lombard alpin e sporadicamain encunter sid enfin a l'Emilia dal sidvest» (Liver, p. 57; v. Decurtins, p. 819, chavazzin «péz II» e «pezza I»). Fitg derasà è era «mut» (v. Liver, p. 58, e Decurtins, p. 717, chavazzin «muot»). Liver discutescha mandlaimain la provegnientscha dal substantiv «foppa» e concluda cun ina derivanza preromana (pp. 59–60; v. Decurtins, p. 433). «Era ‘rieven’ è derasà dal rumantsch e dal lombard alpin enfin al ladin dolomitan ed al furlan» (Liver, pp. 60–61; v. Decurtins, p. 942). A la Scuntrada rumantscha da 1994 en Schons ha il scriptur Curo Mani (1918–1997) represchentà «La rusna pearsa», drama en idiom sutsilvan. «Ru(o)сна» deriva d'in pled preroman «da la medema famiglia sco ‘ros’ (‘glatscher’)» (Decurtins, p. 961, cun fraseologia; d'alonder il num dal «Monte Rosa»); lez pled «datti mo en la Surselva ed il Grischun central» (Liver, p. 61), en Engiadina dins «foura». Fitg derasà percurter è «gon-

da» cun sias variantas idiomaticas e la furma alemana «Gand»; Liver citescha il dialectolog e germanist grischun Paul Zinsli (1906–2001), l'autur da «Walser Volkstum»: «Tenor lez exista ‘Gand’ en GR, GL, la Svizra centrala, VS e la Part sura bernaisa» (p. 61, n. 83; v. Decurtins, p. 490). Liver menziuna anc variantas «en il Grischun italofoon, il Tessin, la Vuclina, enturn Clavenna ed en il Trentin». Fitg derasà per rumantsch è il pled preroman «grava» che «munta cunzunt ‘glera’, ‘crappugl’ u ‘gera’ en connex cun crappa luca en auals u terren alluvial. Lez pled dovr'ins en regiuns da muntogna era per ‘gonda’; domadus èn pia per gronda part sinonims, cunzunt en Engiadina ed en il Grischun central, pli darar en Surselva (...). Era la derivaziun ‘gravera’ (...) munta ‘glera’, ‘crappugl’ u ‘gonda’ (Liver, p. 62). L'autura dat plis exempels a Puschlav, en Bergiaglia, Mesolcina e Tessin, sco era per ladin dolomitan e furlan (v. Decurtins, p. 494, chavazzin «grava»). Sco davos pled da lezza domena numna Liver «muschna»; ella e Decurtins dattan la definiziun: «Mantun crappa rimmada sin il champ» (Liver, p. 63; Decurtins, p. 721 cun fraseologia). Liver menziuna derasaziuns «en las valladas italofofonas dal Grischun, en Vuclina, la Val da Non, Moena [vitg ladin dal Trentin] ed ina derivaziun en la Val Gardena.»

La part la pli antica dal vocabulari

«Il vocabulari rumantsch è pia bullà essenzialmain dal latin, cun influenzas relativamain impurtantas dal tudestg e dal talian» (Liver, p. 50). Pleds dals linguatgs ch'ils Romans han chattà en las vals reticas furman mo ina pitschna part da noss vocabulari rumantsch, ma ina part colliada cun la vita en il mund alpin. I descha da punctuar che la versiun tudestga da la Consti-

tuziun federala numna il rumantsch «Rätoromanisch» (Art. 4 ed auters), sa referind implicitamain a la provinza romana da la Rezia: «La provinza ‘Raetia et Vindelicia’, nummada pli e pli en sia furma curta ‘Raetia’, era vegnida separada prob[ablamain] gia sut l'imp[eratur] Tiberius (14–37), il pli tard però sut l'imp[eratur] Claudius (41–54) (...). Cuira ha ina posiziun tipica per citads romanas: da qua sa spartivan las div[ersas] vias per ils pass grischuns (...). Ils bogns, ils martgads, las chasas da commerzi, las sustas, ils tipics edifizis lungents che servivan d'abitadis e d'interpresas da mastergnanza sco er ils imports documenteschan la funcziun da center da la citad» (4). Ins sa vaira pauc da las linguas preromanas en lezza provinza. «L'existenza d'ina ‘lingua retica’ unitara è contestada» (5). Oz dovr'ins generalmain per tudestg standard il substantiv «Rätoromanisch» per numnar il rumantsch; il tom 1 dal Duden, intitulà «Die deutsche Rechtschreibung», definescha in «Rätoromanisch», en sia ediziun da 2000 sco in «Angehöriger eines Alpenvolkes mit eigener romanischer Sprache» (p. 793). Cun il lexicon da Decurtins ed il manual da Liver han domadus «Angehörigen» regalà duas ovas da gronda valur per giudair la ritgezza da quel agen linguatg alpin.

1. Alexi Decurtins, *Lexicon romantsch cumparativ. Cuira (Societad Retorumantscha, ISBN 978-3-908037-02-6) 2012.*
2. Ricarda Liver, *Der Wortschatz des Bündnerromanischen. Tubinga (Narr Francke Attempto, ISBN 978-3-7720-8468-3) 2012.*
3. Konrad Lauber e Gerhart Wagner, *Flora Helvetica. Quarta ediziun. Berna (Haupt, ISBN 978-3-258-07205-0) 2007, p. 784, nr. 1489-1492.*
4. Stefanie Martin-Kilcher en: Marco Jorio (ed.), *Lexicon Istorico Retic, tom 2. Cuira (Desertina, ISBN 978-3-85637-390-0) 2012, p. 253–254, chavazzin «Rezia romana».*
5. Jürg Rageth en: Marco Jorio (sco nota 4), p. 251, chavazzin «Rets».